

УДК 159.9: 2-1

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.1.9>**Денис ПРЕДКО**

кандидат філософських наук, асистент кафедри загальної психології факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Академіка Глушкова, 2А, м. Київ, 03680, Україна
ORCID: 0000-0001-7760-6957

Denys PREDKO

Candidate of Philosophical Sciences (Ph.D.), Assistant Professor at the Department of General Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2A Akademika Glushkova Avenue, Kyiv, 03680, Ukraine
ORCID: 0000-0001-7760-6957

АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ ТРИВОГИ В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ**ANALYSIS OF THE CONCEPT OF ANXIETY IN THE CONTEXT OF AN INDIVIDUAL'S RELIGIOSITY**

У статті розглядаються смислові нюанси зв'язку тривоги та релігійності, їх психодинаміка в процесі зміни ідентичності особистості. Зазначається, що необхідність вивчення поняття «тривога» у психології виникла в результаті виявлення закономірності взаємодії свідомих та несвідомих структур психіки, а також впливу прихованих джерел тривоги на психічне життя особистості. Автор, розглядаючи тривогу як складний процес, що включає когнітивні, афективні та поведінкові реакції на рівні цілісної особистості, пропонує досліджувати її смислові конотації з феноменом релігійного страху. Пропонується концептуальна схема аналізу тривоги в процесі залучення adeptів до нових релігійних рухів, під час якого вона децю змінює своє функціональне призначення. Акцентується, що дана модель уможливить з'ясувати цілісний механізм регуляції стану особистості, враховує чинник тривоги в рамках складного особистісно-когнітивного процесу оцінки та осмислення релігійної ситуації. Виявлено, що саме любов дозволяє розвивати здатність особистості розрізняти характер тривоги та коригувати свою активність відповідно до екстремальних релігійних ситуацій та їх подолання.

Ключові слова: тривога, релігійність, релігійний страх, любов.

The article considers the semantic nuances of the connection between anxiety and religiosity, and their psychodynamics in the process of the identity change of the individual. Despite the rather high level of religiosity among people, there is also anxiety, which has intensified as a result of quarantine restrictions. It is noted that the need to study the concept of "anxiety" in psychology arose as a result of identifying patterns of interaction between conscious and unconscious structures of the psyche, as well as the influence of hidden sources of anxiety on the mental life of a person. The author, considering anxiety as a complex process, including cognitive, affective and behavioural reactions at the level of a holistic personality, proposes to explore its semantic connotations with the phenomenon of religious fear. Religious fear, differing in its procedural nature, has certain stages: an anxiety reaction (physiological reaction of the body) associated with a person's assessment of the future situation as threatening; the stage of intimidation, when fear is transformed into a certain mental state, acquires a stable form (mental reaction of the body); the stage of love, the physiological and mental defence mechanisms of the body are activated, giving it integrity (spiritual reaction of the body). Anxiety is considered by us as a stable emotional and personal formation, which can be in a certain life situation of a believer a rather unstable phenomenon. A conceptual scheme for the analysis of anxiety in the process of attracting adherents to new religious movements is proposed, during which it somewhat changes its functional purpose. It is emphasized that this model will make it possible to find out a holistic mechanism for regulating the state of the individual, taking into account the anxiety factor in the framework of a complex personal-cognitive process of assessing and comprehending the religious situation. It was revealed that it is love that allows the development of the ability of a person to distinguish the nature of anxiety and adjust their activity in accordance with extreme religious situations and their overcoming.

Key words: anxiety, religiosity, religious fear, love.

Вступ. Сучасні геополітичні зміни та глобальні соціальні зрушення, які підсилюються коронавірусною пандемією, призводять, з одного боку, до підвищення значущості тривожності в людському житті, а з іншого – вироблення такої системи запобіжників, які б

спроможні були пом'якшити напругу, слугували б психотерапевтичним підґрунтям для розвитку та існування особистості. Саме таку захисну функцію часто-густо виконує релігія, яка завдяки обрядово-культовій діяльності знімає негативні наслідки стресових ситуацій

в житті віруючої людини. Отже, релігія як втішає її, так надає розраду, виступаючи психологічним механізмом захисту від тривоги.

Методологія. Проблема осмислення тривоги, тривожності вперше була поставлена в працях З. Фрейда, в яких даний феномен дає можливість особистості реагувати на загрозу ситуацію адаптивним способом. Проблема тривожності у подальшому розвивалась у руслі неофрейдизму (К. Хорні, Г. Салліван, Е. Фромм та ін.), в роботах цих дослідників, які пов'язували почуття тривоги з безпекою, з виробленням різних захисних стратегій.

Виклад основного матеріалу. Ймовірно, однією з важливих ознак тривожності як складової релігійності є дефіцит рефлексії, внутрішня скутість, недостатня психологічна гармонізація, що призводить до неможливості керувати своїми спонуканими, гнучко перебудовувати їх відповідно до вимог ситуації, змінювати за необхідності життєву стратегію. Релігійність, виступаючи механізмом психологічного захисту, сприяє подоланню тривожності, депресивності, і, тим самим, фіксує спосіб реагування людини на стресову ситуацію, виконує адаптаційну функцію.

В Україні, незважаючи на всі сьогоднішні виклики і загрози, упродовж десятиліть відстежується неухильне дотримання принципів гарантування свободи совісті, забезпечення умов для зміцнення поліконфесійного простору, релігійного плюралізму та утвердження толерантності у сфері державно-конфесійних взаємин. Важливо відзначити, що результати досліджень, які були проведені соціологічною службою Центру Разумкова, що проводились упродовж декількох років, вчергове підтверджують тенденцію до певної стійкості та стабільності релігійного простору України. Нещодавні дослідження підтвердили, що упродовж останніх років майже не змінюється відсоток тих, хто вважає себе віруючим: у 2014 році – 76% та 68% у 2021 р. [4, с. 4].

Проте, незважаючи на певну стійкість релігійності в Україні, на особистісному рівні в багатьох країнах світу відстежується тривожність, стресовий стан. Експертні опитування психологів засвідчили психологічні наслідки коронавірусної пандемії, що проявилися в зростанні стану напруженості, стресу, тривоги [4].

Безперечно, тривожність безпосередньо пов'язана з розумінням інформаційно-психологічної безпеки як стану захищеності особистості, різноманітних соціальних груп і об'єднань від впливів, здатних проти їх волі й бажання змінювати психічний стан й психологічні характеристики людини, модифі-

кувати її поведінку і обмежувати свободу формування власної позиції. Тим паче, дана проблема підсилюється сьогодишньою війною, яку проти України розв'язала Росія. Навіть інформаційно-комунікативні процеси можуть таїти у собі небезпеки, які мають реальну загрозу для розвитку особи й суспільства загалом. Отже, розуміння загроз для інформаційно-психологічної безпеки особистості, механізмів їх дії та можливостей психологічного захисту стає не лише теоретичною проблемою, а й нагальною потребою соціальної практики і повсякдення людини.

Зазвичай тривога, являючись комплексним феноменом, який характеризується когнітивними, афективними та поведінковими реакціями на рівні цілісної особистості, виступає своєрідним емоційним відгуком у разі порушення психічної адаптації. Розглядаючи тривогу в контексті релігійності, зазначимо, що вона може розглядатися як психічний стан, так і як властивість особистості. Сьогодишні реалії засвідчують, що у суспільстві намітилась стійка тенденція до зростання кількості тривожних людей. Тим паче, змінюється «якість» тривожності: вона набуває глибинної, стійкої форми, що підсилюється релігійним страхом і важко піддається подоланню як на зовнішньоорієнтованому (інституціоналізованому), так і на внутрішньоорієнтованому (інтерналізованому) рівнях.

В цій ситуації потрібно враховувати також роль емоційного чинника, який спрямований на те, щоб заблокувати здатність людей до раціонального аналізу, а в результаті – взагалі до здатності критичного осмислення того, що відбувається. З іншого боку, використання емоційно-чуттєвих впливів уможливує створення благодатного підґрунтя для несвідомого, щоб впроваджувати туди думки, бажання, страхи, побоювання, примус або стійкі моделі поведінки.

В історії психології можна відстежити доволі різноманітні підходи до визначення феномену страху. Наприклад, німецький дослідник М. Хайдеггер феномен страху розглядав у трьох аспектах: перед чим страх, заляканість і про що страх [13, с. 140]. В. Джемс зазначав, що релігійний страх – це звичайний трепет, пов'язаний з ідеєю божественної присутності [2, с. 38].

Передусім, страх – психічний стан людини, пов'язаний із болісними переживаннями, що викликає певні дії, які спрямовані на самозбереження. З. Фрейд пов'язує це поняття також із боязню та переляком, розділяючи їх за певними критеріями впливу [12, с. 398–399]. Так, боязнь у його розумінні означає певний

стан приготування та очікування небезпеки, якщо навіть вона, тобто небезпека, невідома на цей момент. Переляк – стан, що виникає при небезпеці, до якої людина не була готова. Від переляку людина захищається страхом, який із наукового погляду характеризується наявністю об'єкту, якого бояться. З. Фройд також розмежовує реальний і невротичний страх. Реальний страх – це страх перед відомою для людини небезпекою. Він є раціональним і характеризується наявністю реакції на зовнішній подразник, є вираженням інстинкту самозбереження. Невротичний же страх виникає при сприйманні внутрішньої небезпеки, який завершується «втечею» у хворобу. Феномен страху З. Фройд пов'язує з почуттям провини. При цьому стан, як «совістливий страх», суголосний «страху божому». З. Фройд підкреслює: «Страх є відповіддю на ризик» [12, с. 101]. Провівши розмежування між страхом, переляком та боязню, він зазначає: «На мій погляд, страх – це певний стан, він незалежний від об'єкта, тоді як при боязні всю увагу спрямовано на об'єкт. Натомість переляк, здається має особне значення, а саме: це стан, спричинений несподіваною небезпекою, якому не передувала готовність до страху» [12, с. 399–400]. Отже, боязнь означає певний стан очікування небезпеки та приготування до неї, якщо навіть вона невідома. Переляк – стан, що виникає при небезпеці, коли людина до неї не підготовлена. Від переляку людина захищається страхом. Страх припускає об'єкт, якого бояться. Отже, за З. Фройдом, почуття страху корелюється з іншими станами, які вирізняються певними смисловими нюансами [7].

Страх, як релігійне почуття, набуває ознак тривоги, яку можна розглядати як набутий соціокультурний феномен. До речі, З. Фройд чітко окреслив місце й роль тривоги в клініці невротів і зробив доволі успішну спробу пояснення її психодинамічних механізмів. Він виокремив кілька різновидів невротичної тривоги. По-перше, це знаменита вільно-плаваюча тривога; по-друге, фобічна тривога і, по-третє, нападоподібна тривога, еквівалентна тому стану, що зустрічається при сучасних «панічних атаках». Тривога, як психічний стан, включає в себе такі складові, як суб'єктивні почуття напруги, неспокою, хвилювання, побоювання, а також ознаки активації вегетативної нервової системи. «... Визначальним у тривозі є переживання емоційного дискомфорту, пов'язане (або наповнюване) з очікуванням неблагополуччя, передчуття небезпеки, що загрожує. На відміну від страху, як реакції на конкретну, реальну небезпеку,

тривога – переживання невизначеної, дифузійної, безоб'єктної загрози» [3, с. 19]. За З. Фройдом, неусвідомлюване бажання вміє обходити заборони за допомогою заміщуючих об'єктів, а напруга, що панує при цьому у психічній сфері, проявляється в компромісних діях – каятті і прагненні спокутувати провину. Отже, тривога є одним із проявів релігійних почуттів, виступаючи, з одного боку, певною реакцією на порушення заборони, а з іншого – передвісником, передчуттям небезпеки [8].

Таким чином, релігійний страх, вирізняючись процесуальним характером, має певні стадії: реакція тривоги, під час якої в людини переважає образ Бога як караючого судді (фізіологічна реакція організму), пов'язана з оцінкою людиною майбутньої ситуації як загрозової; стадія заляканості, коли страх трансформується в певний психічний стан, набуває стійкої форми (психічна реакція організму); стадія любові, коли образ Бога ідентифікується з любов'ю, активізуються фізіологічні та психічні захисні механізми організму, надаючи йому цілісності (духовна реакція організму).

Безперечно, що релігія відіграє ключову роль у пошуку шляхів вирішення важких життєвих ситуацій, подоланню тривоги. Релігія пропонує розгубленій людині певні релігійні практики, завдяки яким відновлюється цілісність людини, її сенсожиттєва спрямованість. Очевидно, що не слід приписувати релігії лише позитивного впливу. Як і багато явищ і феноменів вона багатогранна і іноді руйнівна. Відомо, що вона може, на жаль, породити ненависть та агресію, забобони та страх, а також інші негативні емоції та дії.

В цьому контексті є слушною думка німецько-американського філософа, теолога П.Тілліха: «Екзистенційна тривога сумніву призводить людину до створення «зони впевненості» у вигляді смислових систем, що підтримуються традицією та авторитетом. ... Невротична тривога створює надзвичайно вузьку міцність упевненості, таку, щоб її легше було захищати, — і захищається вона з запеклою завзятістю» [11].

Від чого ж залежить така варіативність тривоги? Щоб більш рельєфніше зрозуміти вплив динаміки тривожності на релігійну людину, спробуємо відстежити хоча б у загальних рисах основні етапи залучення того чи іншого адепта в сучасні новітні релігійні рухи. При цьому використаємо основні психодинамічні зміни, що відстежуються у їхніх адептів [15, с. 179–180]. Насамперед звернемо увагу на психодинаміку тривоги релігійної людини,

у якої можна виокремити такі етапи формування її стійкості: на етапі залучення переважає почуттєвий ефект – «бомбардування» любов'ю. Такий вплив може стати надзвичайно небезпечним для осіб із певними психологічними особливостями – залежними особистісними рисами: саме їм притаманне переважно емоційне реагування на життєві труднощі й потреба в керівництві для їхнього подолання. І якщо ця тенденція підпорядкування зберігається й надалі, людина повністю втрачає свою незалежність. Однак що найбільш трагічніше – вона цього не помітить, тому що житиме у світі «правильної» інформації та «правильних» бажань. На другому етапі відбувається процес введення у вчення. Мета цього етапу – посилення контролю над думками й почуттями, основне завдання – знайомство з доктриною та психологічна прив'язка людини до релігійних догм, приписів, які сповідують члени цієї релігійної громади. Людина одержує виключно «правильну» інформацію й починає діяти відповідно до неї. Згодом відстежується поривання контактів із минулим світом. На цьому етапі життя протікає вже у групі. Групові інтереси витісняють особисті – переривається зв'язок із сім'єю та близькими. У свідомості починають домінувати ірраціональні уявлення про світ, а емоційно-чуттєвий чинник переважає над раціональним осмисленням. В даному випадку посилюється чутливість до навіювання, формується залежність і здатність до прийняття тієї ролі, яка нав'язується. На четвертому етапі – відчуження – відбувається повний розрив із близькими, сім'єю й ізоляція від світу. Порушується критичність мислення. І на п'ятому етапі втрачається ідентичність, людина отожднює себе з ідеями, які культивуються в цій релігійній спільноті. Саме на цьому етапі повністю втрачається почуття тривоги.

Серйозні проблеми виникають у тій чи іншій релігійній спільноті, коли в ній відбувається певний психологічний тиск. Тим паче, проблеми починають поглиблюватися, коли релігійна громада намагається ізолюватися від суспільства, перетворитися на «закриту» спільноту, провести чітку грань між «своїми» й «чужими». При цьому в таких громадах усі адепти безапеляційно підпорядковуються її керівнику. У процесі залучення все більше блокується критична оцінка неопіта. Закріплення в ролі «свого» сприяє й стимулює навколишнє оточення – емоційне прийняття й любов. Така модель культивування залежності ретельно продумана, щоб урешті-решт позбавити людину права на власний вибір, щоб вона не

проявляла «критичної ініціативи». Не маючи емоційної підтримки в оточенні, людина прагне його віднайти в тому чи іншому релігійному угрупованні. Сила переживань підсилюється, коли в це дійство задіяна величезна маса людей, коли вступають у дію механізми наслідування, зараження, навіювання. Тому й не дивно, що людина, переживши підйомну, п'янку силу таких могутніх, об'єднуючих почуттів, прагне їх знову повторити.

Отже, як ми переконалися, у цій психодинаміці відстежується формування «потрібної» моделі поведінки релігійної людини: повністю подавляється критична оцінка людини, змінюється її стратегія життя. До речі, саме так «виховують» релігійних фанатиків, у яких, зазвичай, раціональна складова повністю перекивається її емоційно-чуттєвою компонентою. Тим паче, відповідальність за скоєне переноситься за межі самої людини. Безперечно, така установка формує особливий тип світосприйняття, де оцінка має сенс лише в межах провіденціалізму, із яскраво вираженими фаталістичними відтінками. Тому і «применшення людської свободи в створенні причин і їхніх наслідків на користь усемогутності Божої волі призводить до зниження моральної відповідальності за власні вчинки. Що, у свою чергу, здатне змінити режим функціонування совісті – знизити поріг совістливої чутливості» [14, с. 152]. Саме такі ідеологічні установки намагаються культивувати духовні наставники терористів-смертників. Крім того, сама можливість перекласти відповідальність на когось іншого дає певне психологічне розвантаження та свого роду заспокоєння щодо свого життя та життя й долі близьких.

Вважаємо, що саме таке почуття, як любов, слугує могутнім запобіжником тривожності. Адже любов є підтвердженням існування іншого і виявлення його сутності. Особливо ця духовна цінність, якщо становить психологічний фундамент етнонаціональної спільноти, то здатна регулювати її життєвий простір, задавати осмисленість діям та орієнтувати в результатах життєдіяльності суспільства та сприяти його згуртуванню [5; 6]. Любов передбачає в якості своєї умови свободу – вона є вільний дар іншого і потреба, спрага, поклик іншого, здатного відгукнутися і, можливо, здійснити свій внутрішній вільний вибір. Справжня любов до людства починається з любові до конкретного ближнього, з розкриття в ньому людської суті і захопленості цією сутністю, з поступового осягнення його як образу Людства (для віруючого – образу Божого). Тільки будучи здат-

ною на таке ставлення до іншого, людина усвідомлює, сприймає себе як самоцінність. Це відкриття тим очевидніше, яскравіше, повніше, чим більшою мірою людина здатна «децентруватися», зректися себе, чим більше вона забуває, «втрачає» себе заради іншого. Ця «втрата» здійснюється в акті любові. Як зазначав С. Рубінштейн: «...Найперша з перших умов життя людини – це інша людина. Ставлення до іншої людини, до людей складає основну тканину людського життя, її серцевину. «Серце» людини все виткане з її людських відносин до інших людей; те, чого вона варта, цілком визначається тим, до яких людських відносин людина прагне, які відносини до людей, до іншої людини вона здатна встановлювати» [9, с. 262–263].

Ще в давньогрецькій традиції поняття «любов» вирізнялося певними смисловими нюансами: «ерос» – пристрасна закоханість як прагнення до поєднання, відчуття іншого, «філія» – задушевна близькість, спорідненість душ, «сторге» – це сімейна, споріднена любов, прихильність, любов, яку відчувають батьки по відношенню до дітей, «агапе» – це милосердна, жертвна любов до «ближніх», глибоке, самодостатнє почуття. У переважній більшості саме в цьому значенні воно вживається у Євангеліях – для позначення любові Бога до людини й любові людини до Бога або інших людей.

Відомий український філософ Г. Сковорода пов'язував любов із серцем, вживаючи вислів «любов, або чистосердечність». На шляху містичного пізнання поступово втрачається різниця між суб'єктом і об'єктом, долається власне «Я», а Віра, Надія та Любов (особливо остання), виступають не тільки умовою релігійного переживання, але й сприяють досягненню кінцевої мети – злиттю з Першосутністю. Наркис, за Г. Сковородою, пізнавши в собі божественне, з «вірою, що в темряві бачить», «міцною любов'ю» цезає, перетворюється на джерело, сонце (символи Абсолюту). «І що хто залюбився, у те перетворився. Кожен є тим, чие серце в ньому. Кожен є тим, де серцем сам» [10, с. 151–152].

Якщо коротко визначити головне у вченні Г. Сковороди, вживаючи його ж стиль мови, то це – палаюче Серце і безкінечна Любов.

Однак християнське розуміння любові значно відрізняється від античного. Адже платонівську теорію сходження від нижчого еросу до вищого християнський світогляд відхилив: еротика стала розцінюватися не як сходинка вгору, а як болото, яке може лише засмоктувати. (Зауважимо, однак, що Августин у «Сповіді» фактично описує, як поступово, долаючи «хтиві потяги», він наближається до Бога).

До речі, перше послання до коринтян апостола Павла – це гімн справжньої любові: «Любов довготерпить, любов милосердує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводить нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить! Ніколи любов не перестає!» (13:4–8) [1]. Стверджуючи любов, як вищу християнську чесноту, апостол Іоанн звертався до людей: «Улюблені, любім один одного, бо від Бога любов... Хто не любить, той Бога не пізнав, бо Бог є любов» (1 Ін. 4, 7–8) [1]. Отже, любов – центр досконалості, смисловий центр людини, завдяки якому уможливується процес психокорекційної стратегії.

Висновки. Таким чином, тривога розглядається нами як стійке емоційно-особистісне утворення, що в певній життєвій ситуації віруючої людини є доволі нестійким явищем. Найбільш суттєвими та важливими чинниками тривожності, як складової релігійності, виступають проблеми співвідношення, по-перше, тривожності та страху, і по-друге, тривожності як переживання та проживання певної ситуації. Проте, як в першому, так і в другому випадках з метою збереження життєстійкості людини необхідно виробити певну психокорекційну стратегію, яка б включала як діагностику та психолого-педагогічну корекцію, так і психопрофілактичну та просвітницьку роботу, однією із основних складових яких є любов.

Література:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Київ: Українське біблейне товариство. 2002. 1159 с.
2. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург: Андреев и сыновья, 1993. 418 с.
3. Малкова Е. Е. Тревожность и развитие личности: монография. Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. И.А. Герцена, 2013. 268 с.
4. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2021 рр. (Інформаційні матеріали). Київ, 2021. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewiUn86RvoL3AhUqtYsKHfHuCKUQFnoECAwQAQ&url=htt>

ps%3A%2F%2Frazumkov.org.ua%2Fuploads%2Farticle%2F2021_Religiya.pdf&usg=AOvVaw1XG-qllkB-PO2s4M4jP9ThZ (дата звернення: 15.13.2022).

5. Предко В. В. Значення духовних цінностей для розвитку етнонаціональної спільноти. *ВЕКТОРИ ПСИХОЛОГІЇ – 2019* : матеріали Міжнародної молодіжної наукової конференції, м. Харків, 24 квітня 2019 р., Харків, 2019. С. 53–54.

6. Предко В. В. Психологічний вимір етнонаціональної ідентичності. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. Острог, 2018. Вип. 7. С. 100–107.

7. Предко Д. Є. Почуття як складова релігійнознавчої концепції З. Фрейда. *Гуманітарні студії*. 2014. Вип. 24. С. 70–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gums_2014_24_10 (дата звернення: 15.13.2022).

8. Предко Д. Є. Релігійні почуття: сутність та особливості прояву : монографія. Київ : ВАДЕКС, 2018. 156 с.

9. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. Москва : Изд-во АН СССР, 1957. 328 с.

10. Сковорода Г. Наркис. Розмова про те: пізнай себе. Твори у 2 т. Т1. Київ : Обереги, 1994. С. 150–195.

11. Тиллих П. Мужество быть. URL: http://www.odinblago.ru/muzhestvo_bit (дата звернення: 15.13.2022).

12. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. Київ : Основи, 1998. 709 с.

13. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; пер. В. В. Бибихина. Москва : Ad Marginem, 1997. 461 с.

14. Чистяков Г. Религиозное чувство как психологический феномен. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Article/Chist_RelChuvstv.php (дата звернення: 15.13.2022).

15. Юрьева Л. М. История. Культура. Психические и поведенческие расстройства. Киев : Сфера, 2002. 304 с.

16. Benke C., Autenrieth L. K., Asselmann E., Pané-Farré C. A. Lockdown, quarantine measures, and social distancing: Associations with depression, anxiety and distress at the beginning of the COVID-19 pandemic among adults from Germany. *Psychiatry Research*, 2020. №293. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113462>

References:

1. *Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu [Bible]*. (2002). Kyiv : Ukrainske bibleine tovarystvo. [in Ukrainian].

2. James, W. (1993). *Mnogoobrazie religioznogo opyta [The Varieties of Religious Experience]*. Saint Petersburg: Andreev i synov'ja. [in Russian].

3. Malkova, E. E. (2013). *Trevozhnost' i razvitie lichnosti: monografija [Anxiety and personality development: a monograph]*. Saint Petersburg : Izd-vo RGPU im.I.A.Gercena. [in Russian].

4. *Osoblyvosti relihiinoho i tserkovno-relihiinoho samovyznachennia hromadian Ukrainy: tendentsii 2000-2021rr. (Informatsiini materialy) [Features of religious and church-religious self-determination of citizens of Ukraine: trends of 2000–2021. (Information materials)]*. (2021). Kyiv. Retrieved from: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiUn86RvoL3AhUqtYsKHfHuCKUQFnoECAwQAQ&url=https%3A%2F%2Frazumkov.org.ua%2Fuploads%2Farticle%2F2021_Religiya.pdf&usg=AOvVaw1XG-qllkBPO2s4M4jP9ThZ [in Ukrainian].

5. Predko, V. V. (2019). *Znachennia dukhovnykh tsinnostei dlia rozvytku etnonatsionalnoi spilnoty [The Importance of Spiritual Values for the Development of an Ethno-National Community]*. *VEKTORY PSYKHOLOHII – 2019* : Abstracts of Papers (pp. 53–54). Kharkiv. [in Ukrainian].

6. Predko, V. V. (2018) *Psykhologichnyi vymir etnonatsionalnoi identychnosti [Psychological dimension of ethno-national identity]*. *Naukovi zapysky natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Psykhohiia»*, 7, 100–107 [in Ukrainian].

7. Predko, D. Ye. (2014). *Pochuttia yak skladova relihiieznavchoi kontseptsii Z. Froida [Feelings as part of Freud's religious studies concept]*. *Humanitarni studii*, 24, 70–77. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gums_2014_24_10 [in Ukrainian].

8. Predko, D. Ye. (2018). *Relihiini pochuttia: sutnist ta osoblyvosti proiavu [Religious feelings: essence and features of manifestation]*. Kyiv : VADEKS [in Ukrainian].

9. Rubinstein, S. L. (1957). *Bytie i soznanie. O meste psichicheskogo vo vseobshhej vzaimosvjazi javlenij material'nogo mira [Being and consciousness. On the place of the psychic in the general interconnection of the phenomena of the material world]*. Moscow : Izd-vo AN SSSR [in Russian].

10. Skovoroda, G. (1994). *Narkis. Rozmova pro te: riznai sebe [Talk about: know yourself]*. (Vols. 1–2). Kyiv: Oberehy. [in Ukrainian].

11. Tillich, P. (n.d.). *Muzhestvo byt' [Courage to be]*. Retrieved from: http://www.odinblago.ru/muzhestvo_bit [in Russian].

12. Freud, S. (1998). *Vstup do psykhoanalizu [Introduction to psychoanalysis]*. Kyiv : Osnovy. [in Ukrainian].

13. Heidegger, M. (1997). *Bytie i vremja [Being and Time]*. Moscow, Ad Marginem [in Russian].

14. Chistjakov, G. (n.d.). *Religioznoe chuvstvo kak psihologicheskij fenomen [Religious feeling as a psychological phenomenon]*. Retrieved from: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Article/Chist_Rel-Chuvstv.php [in Russian].
15. Jur'eva, L. M. (2002). *Istorija. Kul'tura. Psihicheskie i povedencheskie rasstrojstva [History. Culture. Mental and behavioral disorders]*. Kyiv : Sfera [in Russian].
16. Benke, C., Autenrieth, L. K., Asselmann, E., & Pané-Farré, C. A. (2020). Lockdown, quarantine measures, and social distancing: Associations with depression, anxiety and distress at the beginning of the COVID-19 pandemic among adults from Germany. *Psychiatry research*, 293, 113462. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113462>